

Tomislav Išek

PROCESI NACIONALNOG SAZRIJEVANJA NARODA BiH U TOKU POSLJEDNJIH STOTINU GODINA KAO PARADIGMA KOMUNIKACIJA IZMEĐU RAZLIČITIH RELIGIJA I KULTURA

Bosna i Hercegovina već stoljećima, izuzimajući relativno kraće ili duže periode importiranih sukoba, predstavlja jedan od rjeđih primjera snošljivih odnosa, primjerenije za njene prostore rečeno, tolerantnog suživota, između pripadnika najvećih objavljenih vjera (kršćanstva – hrišćanstva, islama, judaizma), dotično njihovih vjerskih zajednica, odnosno naroda bilo pojedinačno bilo grupno ili u cjelini. Srećom, izuzimajući djelatnike raznih profila (broj im nije zanemarljiv), koji dovoljno ne poznaju povijest ove male, ali za šire područje (Balkana ili modernije rečeno jugoistočne Europe) i te kako značajne države, ili pak djelatnosti nekih veoma poznatih i uticajnih ličnosti iz javnog političkog života (Henri Kisindžer), pisane riječi (Samuel Hantington) koji kvazi teorijama, namjerno ili nenamjerno, blago rečeno, zamagljuju stvarne ili konstruirane političke dileme, sve je više onih koji se iskreno trude da realno i objektivno razumiju i znanstveno interpretiraju povijesni fenomen Bosne i Hercegovine, dekodiraju ga i praktično pozitivno rješavaju.

Nalazeći se preko stotinu godina, već tamo od Berlinskog kongresa, u fokusu interesiranja velikih sila i njihovih dispartatnih interesa, Bosna i Hercegovina je u ovom vremenu karakterističnom po ubrzanom tempu ostvarenja vizija Morisa Šumana, Konrada Adenauera ili Šarl de Gola - ujedinjene Europe, sve više tretirana kao paradigma prevladava svekolikih (vjersko-nacionalnih-kulturnih) specifičnosti, razlika, pa i suprotnosti. Tragediju koja je devedesetih godina prošlog stoljeća zahvatila ex-jugoslavenske prostore, posebno Bosnu i Hercegovinu, nije bilo moguće ni brzo ni lako prevladati dijelom i zbog naprijed navedenih razloga, ponajviše recidiva procesa "dugog" trajanja. Ciljevi kojima teži suvremena civilizacija zbog njihove globalne komponente učiniće Bosnu i Hercegovinu, nesumnjivo, i u stoljeću u koje

smo kročili i dalje regionom čija će i povijesna i aktualna politička dimenzija biti manje ili više u centru pažnje zbog svog značaja, zanimljivosti i aktualnosti.

Nimalo slučajno autori propratnog akta za ovu konferenciju su u prvoj rečenici (Introduction) Orvelovim citatom ukazali na polivalentni značaj ispravnog čitanja povijesti, za koju su njegovi kompatrioti rekli: "Činjenice na kojima se historija kao znanost temelji čvršće su od čelika". Ove dvije konstatacije bile su poticajan i dovoljan razlog da, uz sva ograničenja kratkog i sažetog razmišljanja na odabranu temu, pokušam na primjeru osobnog čitanja povijesti Bosne i Hercegovine, u kontekstu praćenja esencijalnih karakteristika procesa sazrijevanja naroda BiH (u smislu njihove nacionalne samobitnosti), argumentirati i izraziti, usprkos pokidanim brojnim relacijama u posljednjem desetljeću, vjerovanje i ubjeđenje u mogućnost njihovih budućih veza u službi mira.

Tekst je duboko motiviran i saznanjem da narodi u mojoj zemlji, Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jevreji i ostali, naročito obični ljudi, pripadnici različitih nacija, velikih objavljenih religija (kršćanstva, islama i judaizma) upravo čekaju za obnovom nasilno prekinutih svekolikih veza i uspostavom povjerenja i suradnje: primarno, 1.) između sebe u Federaciji, nešto manje u Republici Srpskoj, i šire, 2.) između novostvorenih država nakon disolucije Jugoslavije (Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, SR Jugoslavije – odskora Srbije – Crne Gore, Makedonije) i na kraju, 3.) država cijele regije. U tome oni, *vis a vis* svih negativnih recidiva posljednjeg desetljeća i do sada ne baš uspješnih koraka i mjera međunarodne zajednice, vide svoju perspektivu.

Logično je za pretpostaviti da je mnogima mnogo toga što se događalo na ovom dijelu jugoistočne Europe poznato iz raznih izvora. U slučaju Bosne i Hercegovine, zasigurno, nije dovoljno samo znati. Samo znanje često nije dovoljno jer mnogo toga iz njene povijesti treba objektivno i objasniti, a nije lako, pogotovo onim iz sredina sa tradicijom zakona, demokracije, reda visokog postotka pismenosti, stupnja obrazovanosti – *summa summarum* razumjeti. Nekima, bolje reći mnogima, u vremenima kakva su ova očito je potrebno mnogo više znanstvenih ili barem serioznih informacija nego kratkog svjedočenja sa *Web* stranica, interneta, dajdžestiranih ponajčešće krajnje simplificiranih, improviziranih, pa i znanstveno neutemeljenih izdanja (ergo i saznanja), pogotovo politiziranih informacija.

Remi Urdan, dopisnik pariskog Monda, nakon što je u opkoljenom Sarajevu proveo četiri godine, napuštajući ga, rekao je da mu zaista mnogo toga doživljenog i viđenog nije jasno – kako su njegovi građani različitih vjera i nacionalnosti usprkos

bjesomučnoj propagandi protivnika suživota dijelili posljednji komad kruha, svijeće, jednu jabuku, luk...Nije se ni čuditi jer osim *deja vue* tijekom tih godina treba znati što se stoljećima zbivalo na ovim prostorima na planu suživota između ljudi za koje su "bogovi rata" tvrdili "da više ne mogu i neće živjeti zajedno".

Primjeri koje ću navesti stvarni su i životni, ali ih ne treba bukvalno "vezati" za sredinu i vrijeme, nego ih shvatiti i staviti u kontekst naslova pomenute paradigme Bosne. Inače, mnogo ih je i djeluju kao kontrapunkt u odnosu na preovladavajuću sliku o Bosni i Hercegovini. Neki navedeni su potvrda mogućnosti veza i komunikacija kada se činilo da su one za sva vremena uništene. Nisu slučajno izabrani, nego su karakteristični, i nije im potreban nikakav komentar.

Duhovni kreatori jugoslavenske i bosanskohercegovačke kataklizme su u svojim kabinetima smislili, a njihovi izvršioци na terenu sprovodili planove *podjele*, u bukvalnom smislu riječi: kreveta, stolova za objed, stanova, katova, zgrada, općina, gradova, regija, države – uništenje svekolikih veza između onih koji vjeruju u Hrista, Krista, Allaha, koji su po nacionalnosti Srbi, Hrvati, Muslimani, Bošnjaci. Čuveni novinar CNN Cristian Aman Pur bila je svjedokom da su 1993.g., najtežoj godini rata, stare žene (ovdje je važno istaći-Srpkinje u neboderima od 16 ili 20 katova, sa sedamdeset i više stanova, živeći među brojnim Bošnjacima i pokojom hrvatskom obitelji) dobivale od veoma malog kontigenta 5 - 10 primitivnih, najjednostavnijih peći za grijanje (na papir, karton, knjige, stare cipele, namještaj...) ili vreće za spavanje (jer nije bilo grijanja).

Za najveće vjerske praznike (Božić i Vaskrs) pravoslavicima Sarajeva njihove bogomolje (crkva "Sv. Preobraženja") su osvjetljavane (na agregat, jer normalne struje i nije bilo u gradu). Međusobna podjela hrane iz paketa koji su povremeno stizali u opkoljeno Sarajevo bila je komšijska. Dijelila se bez obzira na vjeru i nacionalnost.

Dalje. U vrijeme sukoba između Bošnjaka i Hrvatske vojske neki katolički svećenici su pokušavali zaštititi civile, i kao ljude i kao vjernike – Bošnjake - muslimane. Župnik Franjo Bulić iz Gromiljaka, blizu Sarajeva, npr. pružio je aprila 1993., u kraju sa pretežno hrvatskim stanovništvom, azil velikom broju Bošnjaka. Kada su ekstremno nastrojeni Hrvati izvodili etničko čišćenje, osobno se suprotstavljao nastojanjima hrvatske milicije da proдре u župu i izvrši egzekuciju. Kasnije je udomio dvije muslimanske porodice.

Za Bojana Dimitrijevića, istraživača *Instituta za savremenu istoriju* u Beogradu (u članku "*Rat u Jugoslaviji 1991-1999*" - "Istorija XX veka", 1-2/1999.), rat u BiH je fikcionalizacija (izmišljenost), a "Sarajevo je izgleda (sic!) bilo najveće poprište fikcionalizacije rata..." (str.163). Po njemu je "sled (tok) događaja u Sarajevu postao za svetskog čitaoca sled događaja u celoj BiH". Kakva zabluda! Svako simplifi-

ranje uz bilo kakvo ideologiziranje, instrumentaliziranje, "događajne historije", vodi u proširivanje starih, multipliciranje novih neistina, etabliranje zabluda i predrasuda, destrukciju bilo kakvih veza (communications), generiranje novih razlika koje produciraju nesporazume, a ovi u odsustvu "normalnih" znanstvenika, političkih ljudi, izazivaju nove sukobe, svejedno da li znanstvene, da li političke, sačuvaj Bože, ratne.

Bosna i Hercegovina je od druge polovice XIX stoljeća postojala u sjeni suprotnih interesa velikih sila, ali se, unazad stotinjak godina, suočavala i s velikodržavnim programima iz susjedstva, prvenstveno onim sa istoka (Srbije), ali i sa zapada (Hrvatske), koje su krajnje perfidnim dogovorima svojih predsjednika pokušavali realizirati sa namjerom da teritoriju dijele, tj. pripajaju pomenu tim državama, a narode BiH zavađaju. Posebno je to postalo aktualno tijekom posljednjih desetak godina. Pri tome ne samo da su se apstrahirale povijesne posebnosti Bosne (do 1878.), a i Hercegovine (od 1878.) nego se u toj "visokoj" politici nisu uvažavale specifičnosti niti Bosne i Hercegovine, niti njenih naroda.

Bosna i Hercegovina je još u jednom pogledu svojevrstni unikum. Ne samo da su se na njenim paralelama stoljećima sučeljavale vjere, egzistirali narodi, prožimale kulture već su od kraja XIX i početka XX stoljeća intenzivnije formirane i nacije, tj. odvijali se procesi kojima nema pandana u bližem i daljem okruženju. Najveći dio onih koji su se bavili njezinom poviješću i tim procesima, baš zbog partikularnih interesa, nije bio u stanju (uz nužnost apriornog uvažavanja njihovih sličnih, istovjetnih ili zajedničkih interesa sa maticom) zbog ideoloških, politikantskih (ne političkih, nego kalkulantskih) interesa a možda nije ni želio, niti htio, da uvaži, npr. razlike i **specifičnosti** bosanskih Srba i bosanskih Hrvata u odnosu na Srbe u Srbiji i Hrvate u Hrvatskoj, tj. znanstveno (pa ni ljudski) da sve sagleda. Razlike u stavovima političkih ljudi u Srbiji i Hrvatskoj i njihovih istomišljenika u BiH gotovo da nije bilo. To su kontroverze koje do danas nisu prevladane i zbog kojih Bosna i Hercegovina za mnoge enigma, problem, "Gordijev čvor"!

Uz sve pokazatelje civilizacijskog napretka stanovnici sela i gradova u Bosni i Hercegovini sačuvali su jednu, možda samo njima svojstvenu, u svakom slučaju veoma rijetku, u suvremenom svijetu gotovo nepoznatu instituciju, koju bi bolje mogli da objasne npr. etnolozi – "komšiluk" (*bon voisinage*). Nju nikad i nitko neće moći iskorijeniti, a ona će, vjerovati je i nadati se, ako ništa drugo, biti ona supstanca koja će, pored gorkih iskustava, moguće, sačuvati biće BiH i biti primjerom pozitivnih komunikacija.

Posljednji dio naslova teme skupa: "Le cas du Sud-Est des origines à nos jours" ("Slučaj Jugoistoka od početka do naših dana") duboko sam uvjeren sjajno korespondira sa sintagmom kojom je formulirana njena bit – "processus historique"!

("historijski procesi"). Već tridesetak godina, od vremena kada sam se detaljnije upoznao sa školom analista, pokušavam što pisanom što živom riječju objašnjavati istina, nažalost, sa relativnim uspjehom da svaki iole ozbiljniji pristup za povijest značajne ili interesantne obavljene djelatnosti (pojedinaca, naroda, država, npr.) treba, pa i mora apsolutno da podrazumijeva *procesualno praćenje*. Svako parcijalno, istrgnuto istraživanje ili artikuliranje (tako i toliko svojstveno novinarima, publicistima, političarima) proizvodi necjelovitu, na koncu konca, neistinitu sliku zbivanja, a ona "porađa" naprijed spomenute promašaje. *Conditio sine qua non* svakog istraživanja je poštivanje "događanja dugog trajanja", tj. procesa.

Jedan od najvažnijih procesa je, ako ne i najvažniji na prostorima Balkana, odnosno jugoistočne Evrope, posebno ex-Jugoslavije, a naročito Bosne i Hercegovine, proces sazrijevanja naroda u smislu njihove nacionalne samobitnosti ili posebnosti. Fokus mojih lapidarnih razmišljanja usmjeren je na podsjećanje i ukazivanje na neke karakteristike tog procesa, prije svih na : brojnost, složenost i neujednačenost. Prva odrednica (**brojnost**) podrazumijeva da ih je bilo nekoliko. U relativno kratkom periodu, austrougarskom - od 1878, naročito s kraja XIX i s početka XX st., zahvatio je pripadnike *svih* konfesija (pravoslavne-ortodokse, katolike, muslimane). **Složenost** je uočljiva i sa svim specifičnostima došla do izražaja, naročito u BiH u kojoj je bila, jest i ostat će izvor realnih, mogućih, a još više predimenzioniranih i zloupotrebljivanih nesporazuma, "sukoba". Izuzetno je važno naglasiti da se karakteristika *neujednačenosti* "događanja dugog trajanja" neodgovarajuće vrednuje ili se uopće ne uočava, pa i to izaziva dodatne nesporazume.

Pretvorba sve tri zajednice od vjerskih ka nacionalnim bila je za svaku od etničkih zajednica specifična: bilo da je po pitanju početak i završetak, bilo dinamika, opseg ili karakter. Za vrijeme austrougarske vladavine izjašnjavanje cjelokupnog stanovništva je bilo moguće isključivo na vjerskoj osnovi. Pomenuta pretvorba najprije je počela kod pravoslavnih, a najkasnije kod muslimana. Na pr., oko 1910. g. pravoslavni seljak se u pravilu izjašnjavao (u Bosni) kao Srbin, manji broj katolika se, češće u gradovima nego na selu, izjašnjavao kao Hrvat. Od muslimana u posljednjih stotinu godina zanemarljiv broj (nekoliko tisuća, pretežno školovanih u Zagrebu ili Beogradu ili na službi u organima vlasti) se osjećao kao Srbin ili Hrvat, a u pravilu kao pripadnik islamske vjerske zajednice. Od toga kako i koliko je kojoj velikodržavnoj ideji s istoka ili zapada, odnosno vodećim političkim strankama trenutačno bila potrebna naklonost, tj. opredjeljenje Muslimana/Bošnjaka, zavisio je i njihov tretman. Između dva rata Muslimani/Bošnjaci politički su pripadali stranci pod nazivom "Jugoslovenska muslimanska organizacija". Muslimani (Bošnjaci) su u realizaciji tih programa trebalo da posluže isključivo kao *quantite negligible*, čime je objektivno i spriječavan ili usporavan, svejedno je, proces sazrijevanja nji-

hove nacionalne samobitnosti. Tome su svoj obol davali i njihovi vodeći politički ljudi ne želeći i ne uspjevajući da pomire isključivo svoje uske parcijalne (osobne, grupne, također je svejedno) interese s interesima naroda koga su "predstavljali" i "vodili". Od 1945. do 1967. ime im je više (desetak) puta nametano (Srbi, Hrvati, neopredjeljeni, Jugosloveni – i uz razne druge kombinacije). Titoistički režim omogućio im je permutaciju odrednice *musliman u Musliman*. Konačno 1993.g. mogli su sami za sebe da kažu ono što jesu - Bošnjaci. Da se ovaj proces nacionalnog sazrijevanja naroda BiH odvijao tako dugo i da se završio kod Muslimana – Bošnjaka tako kasno, razlozi se, pored ostalog, nalaze u činjenici da je Bosna i Hercegovina u periodu od kada egzistira pod ovim nazivom, tj od Berlinskog kongresa (1878.g.), kao nijedna od zemalja jugoistočne Europe, prošla svojevrstne Scite i Haribde, a bošnjački narod, u smislu teškoća njegovog dovršenja i patnji, posebno u periodu agresije, svojevrstnu Kalvariju i Golgotu zajedno. Konkretno u toj činjenici sadržana je više puta ponavljana priča i ptici Feniksu. Godine 1878. nije samo jedno (Osmansko) carstvo za narednih 40 godina zamijenjeno drugim (austrougarskim) nego je s tom smjenom bosansko društvo (socijalno, ekonomski, politički, kulturno, vjerski) doživjelo drastičnu transformaciju. Četiri godine prve svjetske apokalipse su ionako siromašno društvo, materijalnim devastiranjem i ljudskim stradanjima, drastično unazadile. Nalazeći se u procjepu srpskohrvatskih razmimoilaženja, političko-ekonomskih prije svih, društvo u Bosni i Hercegovini kroz cijeli period prve zajedničke države (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavije) bilo je bačeno na marginu zbivanja, enormno ekonomski je osiromašilo, a kulturno se unazadilo (nije bilo nijednog fakulteta). Primjera radi, broj visokoobrazovanih Muslimana – Bošnjaka nije prelazio brojku 800, a u generalskom korpusu Srbi i Hrvati su imali po dva generala, a Muslimani/Bošnjaci u cijeloj državi niti jednog.

U toku Drugog svjetskog rata, tj. fašističke agresije i građanskih sukoba, odnosno 49 mjeseci narodno-oslobodilačke borbe, glavnina vojnih operacija se odvijala na prostorima Bosne i Hercegovine. Tako je i ono malo privrede totalno uništeno. Period 50-godišnjeg socijalističkog samoupravljanja omogućio je kakav-takav povratak u normalno stanje, a u jednom periodu, u odnosu na prethodno vrijeme, i prosperitet, s tim da je sva "teška i prljava" industrija podizana pretežno u BiH i da je ona "hranila" cijelu zemlju (ex-Jugoslaviju) sirovinama svih vrsta.

Termini: agresija na BiH, građanski, vjerski rat, sukob zaraćenih strana, podijeljena odgovornost etc. sami za sebe nisu odgovarajući izrazi za stvarna događanja od 1992.g. do kraja 1995.g.- Daytona. U odnosu na cjelokupno okruženje, ta događanja rezultirala su novom apokalipsom. Njeni "jahači" su ostavili brojne i trajne tragove kao što su: rat, glad, bolest, smrt, a preživjelima, bez obzira na vjeru i naciju, ponajviše patnju i neviđenu borbu za preživljavanje, teško i dugo (višedecenijsko !)

vrijeme premošćavanja dubokih jazova. Međunarodna zajednica je uspjela zaustaviti rat, ali je Bosnu i Hercegovinu u pogledu teritorijalnog, političkog, gospodarskog, kulturno-prosvjetnog, športskog ili bilo kojeg drugog ustroja dovela do apsurdna, neodrživosti funkcioniranja bilo kog od spomenutih ustrojâ u Kantonima, Federaciji ili Republici Srpskoj.

Sve spomenuto, kada je riječ o sazrijevanju nacionalne samobitnosti naroda Bosne i Hercegovine, odvijalo se na principima krvnog srodstva (*ius sanguinis*), a ne teritorijalnog (*ius soli*). Odatle je (a to se često čak u pravilu apstrahira, zanemaruje ili potcjenjuje) kod naroda južnoslovenskih prostora postao dominantan **etnički**, a ne **državni** nacionalizam, sa svim njegovim negativnim reperkusijama u interpretaciji zagovornika netolerancije, odnosno nacionalne isključivosti, na koncu konca šovinizma koji nanosi zlo pripadnicima drugih nacija, a ne usređuje ni svoje. Oživotvorenje ovakve isključivosti, ultranacionalističke varijante procesa, kroz koje su prošli gotovo svi moderni narodi (i to prije 100, 200 ili 300 godina), porušilo je mnoge mostove među ljudima i narodima i državama stvorenim na ruševimama propalog socijalističkog sistema. Posljedice su nesagledive. Iako u ognju ratnih razaranja i stradanja, nisu bili rijetki, s jedne strane, slučajevi suživota, koji nažalost, u poplavi nacionalne isključivosti nisu dovoljno uočavani i isticani, bili su češće s druge strane, prenaplaćavani i zloupotrebjavani primjeri netolerancije, koje niukom slučaju ne treba ni potcjenjivati, a niti zaboravljati, s obzirom da su proizveli razaranja, ubijanja, etničko čišćenje, patnje. Ilustracije radi navedeno je samo nekoliko primjera suživota i tolerancije koji se mogu doimati (često se takvim i doživljavaju) kao *vox clamantis in desertis*.

Parafrazirao bih Plutarha, koji je govorio i pisao da ako ono što se dogodilo jučer ne možemo interpretirati danas (*hic et nunc*) na način da izvučemo neko iskustvo, bilo pozitivno, bilo negativno, za život sutra, radimo jalov posao. Povijest Bosne i Hercegovine je, usprkos svim teškim, na prvi pogled obeshrabrujućim iskustvima (daleko je više onih sa negativnim konotacijama), ipak, ohrabrujuća u smislu traženja odgovora na pitanje da li postoje mogućnosti za komunikaciju u službi mira. Upravo *dužina i sadržina života* višestoljetne multireligijske, multikulturne i multinacionalne Bosne i Hercegovine uvjeravaju me, kao čovjeka koji je odživio 65 godina u ovoj sredini, prije svega i kao *povjesničara*, da su komunikacije između različitih kultura u funkciji mira **moguće**.

Résumé

LESS PROCESSUS DE LA MATURATION DES PEUPLES DE BOSNIE-HERZÉGOVINE AN COURS DES CENT DERNIÈRES ANNÉES COMME PARADIGME DE LA COMMUNICATION ENTRE DIVERSES RELIGIONS ET CULTURES

Les processus de la maturation des peuples de Bosnie-Herzégovine au cours des cent dernières années comme paradigme de la communication entre diverses religions et cultures

Depuis des siècles, la Bosnie-Herzégovine représente un des rares exemples de coexistence tolérante entre les membres des communautés religieuses des plus grandes religions révélées (le christianisme, l'islam et le judaïsme) et entre les peuples.

Se trouvant depuis 1878 au centre des préoccupations et des intérêts disparates des grandes puissances, elle est aussi souvent considérée comme un paradigme du dépassement de nombreuses spécificités, différences et même antagonismes. Dans son étude, l'auteur a cité quelques exemples de « liens rompus » dans un passé récent, lesquels sont, à leur manière, la preuve qu'il a été possible de renouer des liens et de rétablir des relations alors qu'il semblait que toute communication était à jamais anéantie.

La majorité de ceux qui se sont intéressés à l'histoire de la Bosnie-Herzégovine et aux processus de la maturation de ses peuples (fin du XIXe et début du XXe siècle)

n'a pas souhaité ni voulu, pour des raisons idéologiques ou à cause de calculs politicards, prendre en considération, par exemple, les différences et les spécificités existant entre les Serbes de Bosnie et les Serbes de Serbie, d'une part, et entre les Croates de Bosnie et les Croates de Croatie, d'autre part, c'est-à-dire, scientifiquement parlant, qu'ils ne les ont pas considérés d'une manière objective. Tout en suivant les caractéristiques de ces processus l'auteur met en évidence et éclaire leur multiplicité, leur complexité et leur diversité.

La transformation de ces trois communautés religieuses en communautés nationales a été spécifique pour chacune d'elles : qu'il s'agisse de son commencement ou de son achèvement, de sa dynamique, de son ampleur et de son caractère. L'auteur s'est particulièrement penché sur ce processus de longue durée chez les Musulmans/Bosniaques et aussi sur les spécificités existant entre le nationalisme

ethnique et le nationalisme d'Etat, lesquelles sont malheureusement et, pourrait-on dire, en règle générale, négligées ou sous-estimées. Ce qui a pour conséquence l'émergence d'un exclusivisme national qui a provoqué les événements qui se sont déroulés en ex-Yougoslavie de 1992 à 1995.

En dépit de nombreuses expériences négatives, l'histoire de la Bosnie-Herzégovine est cependant encourageante quand il s'agit de trouver des réponses à la question de savoir s'il est possible d'établir des communications au service de la paix entre des cultures diverses. A vrai dire, *la durée et la richesse de l'existence* multi-séculaire d'une Bosnie multireligieuse, multiculturelle et multinationale permettent d'espérer que cela est parfaitement possible.